ЗАМГЛАЙ,

або В'язка небилиць з давньої минувшини,

колгоспним ковалем переказаних

Громи на синіх небесах

У пам'ятку мені, добрі люди, як ми з дідом Опанасом на плечах увесь світ тримали.

Було це ще до того, як я в баби знайшовся. Жили ми з дідом на небі, й дід щоранку сонце розпалював, а я підсобляв йому дрова збирати. Бо на усіх семи небесах, та й на восьмім, червонім небі, де сонце ходить, пусто-пустісінько, наче на землі після саранчі або татарської орди.

Топили ж ми сонце скалками від громів. Було як зчиниться шура-бура, як покотяться по синіх небесах громища, як збуцнуться — небеса ходором ходять, немов земля, коли під нею риба стрепенеться, скалки на всі чотири вітри розлітаються, а блискавки на землю падають, щоб вирости струнками сріблястими тополями.

Ми з дідом Опанасом як зачуємо, що громи котяться, хутчіш на верхнє, червоне, небо вибираємося. Там хоч і парко, зате безпечно. Бешкет небесний пережидаючи, кавунами смакуємо — дід над Чумацьким Шляхом баштан завів.

А вщухне шум-гам на синіх небесах — притьма тріски збирати. У дідів бриль наскладаємо і несемо на пагорок, що біля нього сонце ночує. Дід щасливий! І на землі ясно-ясно.

Золоті вуса діда Опанаса

Але не щодня громи на небі лобами буцаються. Не після кожної грози й скалок назбираєш. Старенькі небеса — посічені блискавками, скалки на землю сіються. Дід, у циганську голку сонячний промінь засиливши, дірки в небі цирує. Ухекається, ледве встає удосвіта до печі. Важко двом, старому та малому, небеса тримати.

Іноді настає ранок — нема чим сонце протопити. Похнюпиться дід Опанас, брови збере на переніссі, вусища свої од краю до краю землі через небеса простеле, з великої жури люльку смалить. Дим з люльки — клубками, у хмари збирається, і з тих хмар весь день на землю дощ падає. А по золотих дідових вусах янголи з цеберками на землю сходять — води для дощів зачерпнути.

І так, і сяк розраджую я діда Опанаса — і не осміхнеться. Розсерджуся:

— І на біса вам, діду, отеє сонце, що ви голову собі сушите?

— Погасне без нас, онучку,— зітхне дід Опанас.

— Хто ж нас до нього поставив?

— Ніхто не ставив. Але погасне.

— Хай собі.

— Але ж там,— дід киває жовтим од тютюнового диму пальцем униз, на землю,— усе вигибне...

— Чи нам клопіт.

— І в кого ти, онучку, такий хододний удався?! — вражено гукне дід Опанас і ще нижче голову нахилить: злива поллє на землю. Дідові вуса

барвистою стрічкою золотіють крізь водяну стіну, а люди кажуть: веселка.

Соромно мені стане, пірну я з чорного неба в блакить, і синьо мені, синьо і легко. Ширяю, наче янгол, плюскаюся в теплій сонячній купелі, через голову перекидаюся, жабкою пливу, з хмари на хмару перестрибую. На білім оболоку поніжуся, а відтак колесом, колесом — з небозводу до самого його краю, де небо на землю опирається і де баби полотна вибивають та білять. Повитрішкуються баби на мої пустощі, янголятко, кажуть, бавиться, покладуть прачі на край неба, а я, штукарюючи, все нижче шугаю, та до прачів. Нахапаю повний оберемок і навтікача. А що прачі важкенькі, дубові, то несуся над самісінькою землею, допоки на небеса виберусь. Баби ж подоли попідтикають і навздогінці. Стільки прокльонів навішають, аж небо вгинається підо мною!

Зате ж як випогоджувалося дідове обличчя — очі, повиті журбою, ласкавіли і ясно-сині вікнини прозирали з-поміж хмар. Вуса розпушувалися, сонячно вінчали білі скирти оболоків. Хмарини підтикали довгі сірі подоли і пливли за обрій. Земля, осяяна сонцем, росяно іскрилася після дощу і вдячно усміхалася до діда Опанаса. Розчулений дід виймав з рота люльку, вішав її на ріг молодого Місяця, що підпливав до синього видноколу, і казав до мене:

— Спасибі, Гнатку. Завтра сонце знову розпалимо.

Коли не було ні землі, ні неба

Встає дід до сонця, і я встаю.

Вийдемо з куреня — ніч над світом, зимно, дрижаки ловимо. Сонце під самісінький курінь підбреде, шелепотить у сіні, але ж холодне. Дід до кресала, як кресоне та кресоне, іскри золотими нитками чорний шовк

неба вишивають. Губка затліє, сіно спалахне, і прачі в сонячній печі займуться: край неба зазоріє.

— На світ благословилося,— скаже дід, бриля знімаючи.

Дивні то хвилини, товариство. Давній я вже як світ, було ж то зі мною, коли зеленів, наче рута, а серцю досі радісно. Небо за небом проступає з пітьми, буцім завіси над вертепом піднімаються. У безвість тікає чорна ніч, і випливає на блакитне небесне поле земля в голубім жабуринні туманів, разками намиста — горами — цяткована, морями та океанами мережана. Дід Опанас тремтячими пальцями тютюн у люльку натоптує, покахикує. Вуглинку із сонячного вогнища вихопить, довго з долоні в долоню перекидає.

— Що, діду,— сміюся, бо змалечку був я злоріка,— дійняло?

— Вуглинка пече...— скаже дід Опанас і сховає очі за пасмом тютюнового диму.

Наливається сонце палом, наче яблуко соком, рум'яніє, шаріє, з бурячкового стає ясно-рожевим і дихає жаротою на тисячі верст, поволі спливає над світом, наче лілея.

— А як же воно, дідусю, було,— запитую, і собі зворушений світанковим видивом,— коли ще не було на світі ані землі, ані неба?

— Е, Гнатку, зле було,— радо озивається дід Опанас, що полюбляє про колишнє згадувати.— Рубали люди дерева, кілки вбивали, тини плели, довжелезні — від хати до хати, від села до села, то по них і ходили. Як трапиться, бувало, до кума йти —г— морока. Упоїть кум, дерешся назад по тинах, ноги сковзаються, за кілки обома руками хапаєшся, а вже котрий кілок обламається...

— І падали? — жахнувся я.

— Траплялося. Днів зо три летиш, ні світла тобі, ні ночі, а казна-що, наче розведена водою горілка. А прилітаєш, звідки й упав. Світ бо ж круглий.

— І сонце було на ту пору?

— Сонце вже було, а тільки як залишила його панна, то ніби на корені всохло, небесним пилом припало і вихололо, як вихолодає піч у покинутій людьми хаті.

Панна з ружевого квіту

А як перепитав я діда Опанаса про панну, яка залишила сонце, то він і почав свою оповідку:

— Роду ми з тобою, Гнатку, давнього. І як питатимуть тебе на землі, чий ти, кажи сміливо: "Я син панни, що з ружевого квіту". А панну бог сотворив, коли намислив світ заснувати. Дотоди ж не було нічого, саме синє море плескалося навколо. Дістав господь піску з дна морського, посіяв на морських хвилях, і виросла земля. Зорав він землю, розпушив і засіяв ярою пшеницею. Як заколосилася пшениця й достигла, вимолотив зерно, перевіяв, змолов і тісто замісив. Тоді виліпив з тіста Адама, і дух йому вдихнув. Завів Адама до райського саду, милується зі свого творіння. Але занудьгував Адам у райському саду. "Чого се ти, чоловіче, смутний та невеселий?" — запитує його бог. "Нудно мені, боже,— одказує Адам,— у самотині по саду тинятися, нема до кого й слова мовити". "Гаразд,— мовить господь, — сотворю я тобі жону".

Зачинився господь у першому раї, що для себе одгородив і де хатку з глини зліпив. Довкола його хати багато руж цвіло. І сотворив, господь з ніжного ружевого квіту дівчину. І була вона така вродлива, що зорі збігалися зирнути на красуню, коли вона йшла по небу. Відтоді Чумацький Шлях на небесах мерехтить.

Поставив господь дівчину перед очі Адамові й мовить: "Ось тобі жона". Глянув Адам, скривив вуста: "Навіщо мені, боже, дружина з ружевого квіту? Хочу, щоб була, як і я, з тіста". Приспав господь Адама, з сонного ребро вийняв, з ребра Єву вирізьбив. Поставив поруч ту, що з ребра Адамового, і ту, що з ружевого квіту, і мовить до Адама: "Котру, чоловіче, уподобаєш — з ребра свойого чи з ружевого квіту?" — "Уже ж мені лучча та, що з ребра мого",— відказав Адам.

А згори на них сонечко дивилося. Полюбилася йому панна, що з ружі. Просить сонечко господа: "Віддай, боже, ту, що з ружевого квіту, за мене". Послав бог красуню до сонцевої хати, і стали вони жити вдвох, і народилися в панни, що з руна, діти, започаткували рід людський. Отож, як запитуватимуть тебе, Гнатку, на землі, чи не безбатченко ти, кажи гордо: "Я — син сонця".

Щасливо булося об ту пору на світі. Щоранку, тільки-но сонце визирало з-за пруга, край неба з'являлася дивної вроди панна в шовковій плахті, в червоних сап'янових чобітках з золотими підківками, а на голові — вінок із ружевого квіту. Несла вона в руках срібне відерце, а через плече — червоними півнями вишитий рушник. Вмивала панна сонечко, рушником втирала, і світило воно тоді багато ліпше, ніж тепер. Кожного ранку милувалися люди з панни. І господь разом з ними радів своєму дивному творінню, та й покохав панну, яка з ружевого квіту. Одного дня узяв її бог до себе, мовивши: "Я дам її синові своєму за матір". І якщо запитуватимуть у тебе на землі, чий ти, кажи, Гнатку, з любов'ю та вірою: "Я син тої, що її господь узяв своїй дитині за матір".

— А що ж сонце, діду?

— А сонце з журби заслабло, схололо і не з'являлося на небозводі. Глуха ніч облягла землю. Люди думали, що ночі не буде кінця. Я ж бурлакував по небу, здибав на прузі холодне сонце, затопив у нім, та уже й не пішов од сонця, бо...

І дід Опанас поспіхом узявся до люльки.

Гнатко народжується

...Було мені синьо в очах, а по тому сіріти стало: земля забовваніла крізь ранковий туман. А на землі, наче на карті, проступила зеленувата рудизна боліт, оторочена лісами. Біля неї село. Друга хатина од поля — се ж моя прабаба в ній живе. Аж туди і блискавка цілить, яка мене з неба варганить... І я зарепетував: — Бабусю! Од вікна одійдіть!..

Прабаба вчула, од вікна відступила, перехрестилася, а блискавка — прямісінько в стріху. Стріха спалахнула, наче порох, гарячим вітром війнуло, зчухрало мене з блискавки і кинуло у цебер з пійлом для корови. Пійло виплеснулось на прабабину хату і пожежу згасило. Я ж на дубовім денці цебра віддихуюся. Зозуляста курка вхопила мене у дзьоба, кузька — думала, і, радісно кудкудакаючи, вистрибнула на тин. Побачила з вікна таку веремію прабаба, вибігла на ґанок та як заголосить:

— Людоньки, се ж у мене онучок народився! Та підібрала поділ і через тин — за куркою. Бігла зозуляста через капусту, з переполоху загубила мене. У капусті і знайшла мене прабабця.

Гнаткові забавки

А що вже збитошний був, доки підріс,— не доведи господи.

З першого дня на землі так і шукав, яку б шкоду вчинити. Посадила прабаба в старому решеті зозулясту на яйця. А я сипнув під курку горіхів. Вилупилися з яєць курчата, з горіхів — ліщиновий гай. Та густезний — ні пройти, ні проїхати без сокири. Зозуляста курчат розгубила, квокче, курчата наполохано вителенькують, лисиці в гаю розплодилися, вовків з Чорного лісу набігло, і ведмедів бачили. Вовки

сусідських овечок порізали, ведмеді прадідову пасіку розорили, сусіди нарікають, прадід з корчми не виходить — горе запивав.

Прабаба розсердилася, вхопила решето — і в Оскрівку. Поплив гай у решеті по Оскрівці, вовки виють, лисиці дзявкають, ведмеді ревуть. З Оскрівки виплив у Жерело, із Жерела — в Живець, із Живця — в Невклю, із Невклі — в Дніпро. Зачепилося решето за дніпровський поріг, зробилося островом, і постала на страх татарам, туркам та ляхам Запорізька Січ.

А то унадився до прабабиних гладущиків з молоком Сон. Тільки-но сонце на димар сяде, а він уже й бреде попідтинню до нашого льоху: заспаний, клаповухий, поділ сорочки вишневим листям цяткований — днював у вишняку. Я Сон у льоху причинив і шворнем двері заклав. Звечоріло. Місяць вибрався на небо, зір страшенну силу насипало, а сну в людських очах нема. Я на печі в кулак хихикаю, а односельці по селу блукають, через тини перегукуються. Надумала прабабка з безсоння сметану на масло сколотити, пішла до льоху, а Сон між гладущиків у клубочок згорнувся і тремтить, перемерз. Глянув на прабабу жалібними очима:

— Се Гнаткова забавка...

Було мені та й не перебуло, а я вже нову шкоду надумав. Упіймав чорну прабабину кішку і, загнуздавши сонце, кінець вузди до кішчиного хвоста прив'язав. Уздріла чорна кішка над собою розпашіле сонце, випорснула з рук і — драпака навколо землі. Сонце за нею поволочилося. Пакульці спати вклалися, а вже сонце з-за пруга вигулькнуло. За ложки, а сонце встигло до зеніту добратися. Коней у плуги впрягли, а й розпрягати час, звечоріло. Вигнали коней у нічне, а вже на день благословляється. І мчали, мерехтячи, наче спиці в колесі, ніч за днем, — день за ніччю, аж поки сонце від тих гонів схудло і вуздечка йому з голови сповзла. Прибігла кішка у двір, шерсть — дибки, із зелених очей червоні іскри сиплються, а до хвоста обсмалена вуздечка прив'язана.

Прабаба одразу здогадалася, хто цей бешкет учинив, загнала мене віником під піч і дверцята зачинила.

Політ до пекла

Темно під піччю і тепло, наче зернині у вусі. Повзу: солом'яна потеруха, пір'я, череп'я. Мишва шарудить по закапелках. Рогача з обламаним вушком намацав, щербатого совка, гармату, що з нею прадід на горобців війною ходив.

Раптом провалилася земля підо мною, і покотився я по крутім косогорові, та все швидше й швидше, ніби падав з печі на долівку. Котився три дні і три ночі, і була довкола тьма. По тому їдко-бурякове проміння пронизало пітьму, і повіяло сірчаним та смоляним духом. Аж тепер дотямив я, що кочуся по мишачій норі прямісінько в пекло. Давно прабаба жалілася, що миші на смолу котів ловлять.

Миші в пухові капці взуті, не тонуть, а кіт — де став, там його і засмоктало. Багато наших котів перевелося у пекельній смолі!

Вкотився я в пекло, бемцнувши ногами об мідний казан, що його чорти тарганили. Казан розлетівся на череп′я, а мені п′ятка одчахнулася, ніби гілляка. Бісенята чкурнули без задніх ніг, копита в піску зосталися. Я з пекельного диму мотузок зсукав, дідькове копитце до ступні прив′язав – зрослося.

Того й прозивають мене Гнатко Копитович, пакулець.

Козак Мамарига

Обдивився — пекло як пекло. У закінчених казанах смола кипить, у смолі козаки хлюпостяться, люльки смалять, баляндрасять, регочуться. Чорти дрова носять, на вогонь, задерши хвости, дмухають. За казанами, буцім незжата пшениця за полукіпками, сіріє стіна, оком гори не сягнеш.

Із стіни подекуди гаки виштрикуються, на гаках ребрами латинники висять, пергаменти гортають. Під стіною колони грішників задами блискають

Пішов я пеклом і бачу: двійко чортів, наскладавши дубових полінець, копитами об каміння крешуть, вогню добувають. Я чортів за ріжки узяв, лобами стукнув. Луна пеклом покотилася, з очей їм іскри сипонули, і дрова зайнялися. У казані булькнуло, і випірнула зі смоли голова з оселедцем на маківці:

— Се ж котра чортяка мене будить?

— Не ми, не ми! — затремтіли бісенята, синьо блимаючи ґулями.— Се — вони...

З'явилися руки, продерли смолу з очей:

— А се що за таке?

— Я — Гнатко Копитович, пакулець.

На чорнім виді спалахнули білі разки зубів.

— Гнатко! Та чи не діда Опанаса онук?

— Він!

— Та ми ж з твоїм дідом козакували! Славні були часи! їдемо якось понад Дніпром — з татарського хана пір'я драти. Раптом зчорнів довкола степ: басурманське військо нас обступило. Ми з дідом коней за пазухи і — бульк у воду. Сидимо на дні Дніпра, тютюнцем смакуємо, про колишнє один одному розказуємо. І не помітили, як підпливла до нас сом-риба. Спам'яталися уже в її череві. Тепло, тіняво, мухи не кусають.

Відіспимося. Аж зирк — по сомовім череву плаває турецька галера, сімсот невільників нею веслують, а десять тисяч басурманів таволгою по невільницьких спинах проходжуються. Довелося битися: п'ять тисяч, як снопів, поклали, а п'ять тисяч до полону взяли. Сом-риба тим часом угору по Дніпру пливла. А наш січовий на Січі по обіді воду з річки пив. Чує, щось у роті телепається. Він рота роззявив, а сом наш — на пісок. Козаки сома — шаблями, та на сковороду, аж ми з черева виходимо і п'ять тисяч басурманів за нами. "А ми вже вас пом'янули,— кажуть козаки.— Хвалився турецький султан, що потопив вас у Дніпрі".— "Е, братове, що нам турецький султан, коли ми з самого Люципера опудало зробили",— одказує дід Опа-нас. А було так. Гостював я після походу у твого діда в Пакулі. Запопали ми на Замглаї Люципера, шкуру злупили, соломою набили і на городі поставили — горобці з села навдьори, досі, мабуть, не повернулися. А Люципер мусив нову шкуру собі шити.

Пекельний вертеп

Чорти по козаковій мові хвости опустили, позадкували від казана і чкурнули геть, лише закуріло за ними.

— Не скоро повернуться...— засміявся козак Мамарига.— До пекла тебе зводжу.

— А се ж хіба не пекло, пане Мамариго?

— Яке пекло, хлопче! — сумно усміхнувся козак. — Передпокій, для ока. Аби новоприбулих не відлякувати. Казани стоять, вогонь горить, смола кипить, чорти дрова носять, козаки варяться, люльки покурюють — усе як у церковнім притворі намальовано. А пекло — там, за стіною.

— А як же ви, пане Мамариго, тута?

— Козаків зображаю, Гнатку. Лицедію. Замолоду до того хист мав, в академії лицедіяв. Сотник наш, характерник, з чортами заприятелював, а все ж краще, ніж у пеклі нудити світом.

Виліз козак Мамарига з казана та й почвалав між вогнищ, вилискуючи смоляним панциром, пахкаючи люлькою, а я — слідом. Зійшли мурованими сходами в підземелля. Тут густо снували дідьки, схожі на писарчуків у гетьманській канцелярії, по вибоїстій дорозі з гуркотом проносилися коляски, запряжені орендарями та ченцями. В колясках бундючилися, лунко похльоскуючи батіжками, пихаті пекельники. Два бабухаті чорти, замикаючи виткими хвостиками браму, вартували біля виходу з тунелю. Уздрівши козака Мамаригу, чорти настрашено підібгали хвости, і ми вільно пройшли до пекла. Я приготувався вдихнути їдкий сірчаний дух і передбачливо затулився долонею від вогненного палу. Але в пеклі було ні жарко, ні холодно, ні темно, ні ясно, і на жодній барві не зупинився мій погляд, бо все довкола не мало барв, окрім невиразно сірої. Безкрая попеляста рівнина відкрилася моїм враженим очам, а на рівнині сиділи, лежали, товклися по замкненому колу люди, схожі звідси, з брамного узвишшя, на мурах. І все те в німій, непорушній тиші, в глухім мовчанні. Моє серце гупало, наче сто тисяч ковальських молотів.

— Що вони роблять?

— А нічого.

— Як се?

— Ось так: безсмертні, вони безцільно блукають у пустоті, де ні любові, ні ненависті, де ні сну, ні думці нема на чім зупинитися, де ні голосу, ні знаку...

— Бог підступний! — жахнувся я.

На мене посунула юрба грішників — сумні очі, сірі лиця,— перекотилася через нас, як перекочується пасмо туману в горах, і попливла невідомо куди.

— Бог милостивий,— сказав козак Мамарига.— Він залишив надію...

Невидима рука підняла завісу над вертепом, де показували райську землю. Сонячно леліла ріка. На її берегах рясніли яблуневі сади; великі рум'яні яблука визирали з-під листу.

Під яблунями люди в ясних строях пили з високих кухлів, щасливо усміхаючись. У глибині садів розцвітали барвисті водограї...

— Марево, вертеп,— невесело потвердив Мамарига.

За лаштунками раю

Ми стояли на дні глибочезної криниці. Угорі даленів квадратик світла. Довкола плескалася різномасна нечисть: дідьки, болотяники, лизуни, облуди, скарбники, домовики... В криниці лунко гуркотіли корби, на дно опускалися широкі кадовби, у них миттю набивалося бісоти. Ми пропхалися до кадовба та попливли нагору. Пекельники цокотіли безперестанку, але я нічого не тямив у їхніх розмовах і спитав про те Мамаригу.

— Харамаркають, як у нас діти. Здорові були, гречаники! Люди в печі! Чи не телячили бачив моїх? Телячили! Під нашим ночом стогували, дак трохи їдун не пововчив. Брехало пособачив, а гукало почоловічив, та й задрали лози та побігли в хвости! Ніби й по-людськи, тільки навиворіт. Нечиста сила, Гнатку, нічого нового не придумала і ніколи не придумає.

Тут надовб пристав до верхньої цямрини, і бісота шаснула навсібіч — від нас повіяло козацьким духом.

Я отетерілими очима озирався довкола.

Під писаними на дощатих щитах деревами з неприродно великими, підрум'яненими червонястою вохрою яблуками біліли виліплені з глини праведники. Між мальованих берегів на щитах шершавіли потічки срібної фарби, що мала зображати ріку. Райські сонце й небо теж були витворені чортячими руками. Склепіння велетенського підземелля бісота зап'яла полотнами, поцупленими з лугів. За сонце слугувало старе решето, обтягнене ясно-жовтим шовком. Між декорацій ліниво бродили бісенята і вимахували янгольськими крилами куряву з глиняних бовванів та розмальованих дощок.

Я довго мовчав, пригнічений побаченим. Нарешті вичавив з себе:

— А де ж рай?

— Рай? — перепитав козак Мамарига, і лице його уперше за сьогодні вияснилося.— Рай — то забуття після трудного і цнотливого земного життя. То і є найщасніше щастя, яке даровано праведним. А грішним судилося вічно товктися по пеклу, гризти свої душі, надіятися на смерть і ждати.

Повернення

...З полотняного неба накрапало.

Благословив мене в дорогу козак Мамарига і поплуганився у свій казан. Я зарився у землю на краю мальованого раю, задрімав. Чув крізь сон, як проростаю гінким пагоном, а прокинувся під ясним сонечком, на купині, в зіллі татарському, умився та й побрів Замглаєм до прабабиної хати, аж не лишилося й каменя від прабабиної хати. На дворищі жита колосяться. Довкола Пакуля, на пагорбах, вимахують крильми вітряки. Під крайнім вітряком сидить старезний — борошно сиплеться — мельник. Уклонився я дідові і питаю:

— Чи не пам'ятаєте, дідусю, колись тут хата стояла?

— А було. Тільки не за моєї пам'яті, а ще як мій дід без штанів бігав.

— А про Гнатка Копитовича не доводилося чути?

— Се той, що сонце кішці до хвоста прив'язав? Старі люди розказували, чого ж. Тільки ніхто не знає, де той збитошник подівся. Усе, що було, травою поросло, синку, і ми поростемо.

Груші на вербі

...І став я жити — сам у цілім світі, голий, самі дідові шаровари на тілі теліпаються. Пакульські пси валують — чужий. На гавкіт кум Хома, що в селі за отамана, з димаря голову вистромив, покрутив нею, наче флюгер на вітряку, і очі в мене втопив:

— А ти що за нетяга? — Гнатко Копитович.

— Гнатко?! Так ти ж мій кум! Ходи до мене в підсусідки, славний чоловіче. Не для себе добра шукаю — тільки для тебе. Бачиш, хатинка край села на моїй землі стоїть? Од другої саранчі устує. Чорти на дармовицю поласувалися, ночують. Чортів вижени і живи. Відробив...

Подякував я отаманові за його ласку, все ж за шию не капатиме, та й поплентався до хатини на краю Пакуля. Чорти вчули мою ходу, шаснули через Ховхлю вплав, про брід забувши.

Ліг я під горою, Хомину хатку під голову поклав. Ноги через Ховхлю перекинув; валки підвід по моїх гомілках на той берег прямцюють, мені мостове платять, хто чим багатий. З верби, що над головою зеленіє, груші та смажені карасі падають. Вітром закусиш — ситий. Коли ж людина сита, і думки її ситі, круглі. Лежу та про значуще любомудрствую. Що трапить па очі, про те й думаю. Сонечко сяє —

"Сонечко сяє",— думаю. Карась на вербі стрепенеться — "Карась на вербі",— думаю.

А довкола — наче в раю мальованім. Небо наді мною блакитніє, білі хмарки, буцім пухові подушки, пливуть, сонце примліває, листя на вербі з вітром шепочеться. І все те — небо, хмарки, сонце, верби — у тихій Ховхлі віддзеркалюється, зеленими очеретами облямоване, леліє, міниться. А ще як згадаю присипану попелом рівнину пекла, та піщану гору, та мальовані вохрою яблука, та завинене в шовк решето — таке любомудрство на мене спадає, що вік би лежав під вербою, карасів та груші у рота ловив, світом живим, дивоглядним милувався, а дарма й пальцем би не ворухнув.

У волоссі моїм галки гніздяться, ґелґочуть, базарюють усенькі дні над головою; в бровах синиці, малинівки, чечітки, вівсянки, жайворонки, плиски, шеврики, мухоловки, вівчарики, очеретянки, кобилочки, варакушки, завирушки, кропивники та інше дрібне птаство гнізда звило, вицвірінькує, бджіл з довколишніх пасік налетіло; на косогорах отари овець пасуться, а вовчі тічки у бороді та вусах сновигають, на овець зуби гострять. На грудях та череві жита колосяться, не знати нивам кінця-краю. Усе те смокче з мене, а я росту, наче тісто в діжі, наповнююся земними соками, і млосно мені, і солодко, що й не сказати.

Дивлюся на мураху, що спішить по долоні, через бганки шкіри, наче люди — через гірські перевали, і сміятися мені хочеться, і плакати з її заклопотаності. "Мураха повзе, — думаю.— Вітер жита розчісує. З верби смажені карасі падають. Сонце щоку гріє".

І здається, що ніколи вже не буде мені так гарно, як цього літа під вербою, на якій груші ростуть.

Спасівські мухи

Але мухи докучають — спасівські, злі. Високе намислиш, а муха шпигоне — забудешся, і зло в душі.

Удосвіта, ледь зоріло, обійшов я навколо Пакуля, позагнуздував вітряки на пагорбах, та й повів за собою, наче коней. Вітряки хвицяють, куряву збили — вранішнє сонце ледь червоніє крізь піщугу. Жорна налякалися, повискакували з млинів, на узгір'ях лежать голічерева, наче житні пряники. Наказав я жорнам слідом котитися — підвелися й котяться. Поки мельники ранкові сни додивлялися, вітряки на мені вишикувалися — від бороди до пупа, і крутяться; хоч вітер і не війне — я на крила подмухую. Мельники поприбігали, побачили таке — годі й сваритися: молодий хлібець достиг, біля млинів завізно. Пообіцялися давати мені з кожного клунка по осьмачці млинового.

А я кажу їм: даватимете, панове мельники, печеним хлібом.

Понавозили мені того хліба — я нумо сухарі на зиму сушити. Якраз отаву на луках скосили. Я луги понад Ховхлею, Жерелом, Коротулькою скибками хліба встелив, було на годині. Лежу, про високе думаю, радію: зиму на печі в Хоминій хатці пічкуватиму, сухарі гризучи, і Хомі за підсусідство сухарями оддячу. Добре мені: жодна муха не сяде, вітряки крильми одганяють. "Осокори над Ховхлею жовкнуть. З хмари на хмару янголи перестрибують..." — почав було я про значуще, аж чую: кіньми по мені скачуть.

Я голову обіруч узяв, до пупа підніс — загін сердюків на чолі з державцем, вбраним в адамашки, в кармазини, оксамити, в чорні лисиці, горностаї, соболі, куниці, у золото й срібло, спішить навскоки по моїм череву. Весь день мчали, а до грудей доскакавши, притомилися їхні коні. Вклалися на дванадцятім ребрі серед поля спочити. Аж на завтра по обіді до моїх вусів добралися.

Розсунув державець шарлатні занавіси коляси, зліз з альтембасових подушок і, поклавши руку на позолоченого лева, а другою взявшись за

держак оправленої в золото та смарагди шаблі, наказав писареві читати гетьманський універсал. Писар видобув із срібного погрібця сувій пергаменту, розгорнув, покрасувавшись печатьми, і отаке прочитав:

— "Маючи ми пана Романа Редьку, зацного товариша військового, в особливій ласці нашой гетьманськой яко же славної пам'яті годниє праці й труди його в канцелярії гетьманськой, надаємо єму, панові Михайлу Редьці, в належноє послушанство при звиклой повинності Гнатка Копитовича з млинами, полями, лісами, сіножатями та усякими угоддями, що на нім, а також з народом посполитим, людьми тяглими, огородниками і льозниками і наказуємо Гнаткові Копитовичу, даби він ніяких прекаиій панові Редьці не чинив, а роботу йому панщиною отправовав три дні в тиждень, а ще різних датків давав без спреки, як оказуєт звичай і в чім господар йому розкаже; якщо ж Гнатко Копитович дерзає преслушником бути, вольно державцеві виною по його вині скарати і до послушанства каранням схилити..."

І хоч як я намагався за того читання схильнішим та покірливішим з обличчя бути, по останніх писаревих словах великих сміх мене пойняв: "Мовчи, Гнатко! — гримаю подумки на себе. — Мовчи, аби гірш не було!" Тільки ж сміх не слухається і все більше мене розлоскотує. Прорвало: як реготну, як вибухну сміхом — черево, груди, плечі ходором заходили. Млини, підводи, сердюки, бундючний державець і золочена коляса застрибали на мені, мов горох у решеті, мені ж з того скоку ще смішніше стає. Як захлипаю з дурного реготання, як пирхну, , буцім мені в носі голоблею полоскотали,— підняло сердюків з кіньми і на Волощину занесло, державця з колясою в Чорне море вкинуло, там його турки до галери прикували. Вітряки ж та вози із збіжжям по довколишніх лисогорах порозносило.

Птаство з голови та брів хмарами в небо знялося, вовки й домовики по селу виють. Хомину корову під Звенічив зацургелило, вертала вона лугами і всі мої сухарі язиком злизала. Тільки й зосталося буханців, що в хаті на полиці.

А тут, як на лихо, і Ховхля обміліла — осінь суха, погідна. Курям по коліна стало, пакульці на курях та півнях ріку переїжджають і збіжжя везуть, не стало мені й мостового.

Отак воно в житті: ніби все має людина, аж зирк — і згинуло, і розвіялося, і пропало.

Любомудрощі...

Живу наче і серед людей — по мені товчуться, мене орють, мене засівають, на мені жнуть, а самітний. Бо у всякого свій рай, власною уявою мальований, з першого до останнього дня свого бреде людина через попіл буденщини, надіється і жде, коли небо розчахнеться над нею і забовваніє угорі солодке, утішне марево, щоб за мить зникнути, розтати, загубитися в сірій млі.

Гукаю — не чують, показую — не бачать, і тихий смуток сповиває душу мою. Як сотворив бог людину, сказав — іди! І вона пішла, а куди, навіщо, про се й гадки не має.

Біжите, то й біжіть, думаю, шукаєте, то й шукайте — вітра в полі, вчорашнього дня, снігу в петрівку, сонця вночі, зір опівдні. А в мене — мої любомудрощі і нікого мені не треба.

Але ж і самота тоскна, особливо нацривечір, коли косарі підуть з лугу, коли полетять до гнізд червононогі лелеки, а по тім і мельники, спутавши вітрякам крила, аби не розлетілися за ніч по світу, почвалають на спочинок. Вистрибують на небо зорі, бісиків пускають з-під сріблястих вій та хороводи хороводять. Місяць бреде в берег воду з Ховхлі цмулити, усеньку ніч блукає по очеретах та хлюпочеться, ріжками, наче світляками, поблискуючи. Прибіжать із Замглаю чорти тютюн молоти, гронами повиснуть на крилах вітряків. Зариплять вітряки, посиплються чорти на землю з вереском та ґвалтом, а від Замглаю уже нові їх гурти чухрають. Ніч спливає, день на підході, і все

кудись поспішає, кудись несеться, ніби й гадки не має, чим та біготнява закінчується.

Аж приходить кум Хома та каже:

— Час, Гнатку, підсусідське платити...

— Так платило полетіло, пане отамане.

— Поїдь до Криму по сіль — платило наздоженеш.

Наловив я чортів на Замглаї, у Хомину мажару впріг — удосвіта й полетіли. Звісив голову з мажари, аби пильніше глянути на батьківщину, що її, повиту блакитною світанковою млою, залишав не знати на скільки часу, але ми впливли в білі кучматі хмари, і кожна хмара була наче яблуня в цвіту. Аж ось спалахнув край неба і сів на. пруг, що згойднувся під ним, золотисто-рожевий джміль сонця, і розступилися хмари, і зблиснула просто моїх зворушених очей блакитна стрічка Невклі з нанизаними на неї заводями, старицями та озерами. Наче гребінь, кинутий чарівницею, затемніли внизу стіни ирійського замку, а на виднколі маячіли Живодь та Мрин. А ген-ген, на схід і на захід, на північ і південь, скільки сягала думка, стелилася земля молочних рік і медвяних берегів. І, дивуючись із себе, я не думав про значуще, а дивився на ту землю і не міг одвести зачарованих очей.

— Так ось де він, рай! — вигукнув я, аж десять тисяч чортів, що несли мене в піднебессі, озирнулися.— Ось яку землю на принаду людям малювали пекельні богомази, нудьгуючи по рідним краї!

Гордість пойняла мою душу.

Люду висипало на ирійські гори! Міщани та міщаночки на чолі з війтом, козаки й козачки довкола пишновусого полковника усіма барвами веселки виблискують, у сокирах стрільців небо і моя мажа

віддзеркалюються, ченці, і живі, і мертві, од чортів обіруч відхрещуються. І все те гукає до мене радо та приязно:

— Будь здоровий, Гнатку Копитовичу! Де на чортів розжився?

— На Замглаї! — сміюся.— Вродило.

І дивно мені, що поки лежав лежма — і в Пакулі був чужаком, а це вже де лечу, там і домівка.

Зацургелили мене чорти в самісіньку зіницю неба. Сонце над мажарою пурхає, жовтими крильми, наче метелик, тріпоче. Земля даленіє — наче гарбуз у городі. На тім гарбузі коноплянка гніздо звила, а в гнізді — жменька зелено-блакитних яєчок: це так море крізь оболоки. Підібгала бісота хвости, що досі були, мов віяла розпушені, і стали ми, кружеляючи, падати на землю, як падає жовтий лист з дерева.

Море розросталося під нами, виднокіл відступав усе далі й далі, уже берег поглинула голуба хвиля, наче злизала, уже й Крим розпросторився і був схожий на муху на краю полив'яної миски, а море усе виповнювалося в моїх вражених очах, закипало яркою синню од пруга до пруга.

Шаровари в морг

Чорти опустили мажару на морський берег, у золотий пісок, і без сліду зникли у високості.

Огледівся — пісок, та вода, та небо, та ще Кримські гори червоніють, кров'ю краплені. Зняв шаровари, густолистою виноградною лозою оперезавшись, штанини на кінцях завузлив — ось і волок. Узявся обіруч за очкур, закинув шаровари в море. Синіми пасмугами лягли шаровари на море: одна штанина — під турецькими берегами, а другу хвилі об

кавказькі скелі полощуть. Смикнув шаровари — важкувато. У матні акули, дельфіни, кити тріпочуться, дрібнішої риби — страшенна сила. Витяг волок на золотий пісок, присів на горі Карадаг перепочити. Зирк, аж Чорне море од вітрил білим стало, на кожній хвилі по кораблеві гойдається і всі до мене пливуть. Гармати на кораблях про мою честь бабахкають, пороховим димом кримське узбережжя застелило. Аж у горах відлунює:

— Віват, Гнатку Копитовичу!

— Доброго здоров'я, славний пакулець!

Бач, думаю, скільки друзів, коли дармовиця усміхається. З усіх країв землі пливли кораблі моїм виловом поласувати. Була тут і Кафа, і Газлев, і Сіноп, і Варна, і Генуя, і сила інших міст. Турецькі, агліцькі та гишпанські прапори на щоглах тріпочуться, і чорний шовк над кораблями тьмаріє: мабуть, сарицяни або сироїди. Від Перекопу волохи та угорці валками сунуть. Люду — наче маковий у прабабинім приполі. Воли ревуть, коні іржуть, колеса риплять, гармати бахкають, кайдани на невільниках теленькають, візниці гейгейкають, баби баляндрасять, циганчата по тім ярмарку сновигають, за безцінь зуби продають.

Я білішої солі в мажару насипав, а перебірки разом з рибою на берег витрусив. Накинулися і корабельники, і піші, і візні на мій вилов, одне одного стусанами потчують, вихоплюють, що під руку трапиться, той вуса китового тягне, той — хвоста. Не поділили, і пішли корабель на корабель війною, турки на гишпанців, сироїди на турків, англійці на пігмеїв, сарицяни усіх стрілами посипають, а татари усіх, хто під руку трапиться, в'яжуть і вже ясир до Кафи на ринок волочать. Гуркотнява, стрілянина, вереск, сум'яття такі зчинилися, аж у Пакулі вчули та гукають до мене:

— Гнатку! Ти б їх там потишкував, бо аж дзвіницю хилитає. І де яблучка росли на дзвініці — осипаються.

Кораблі тонули в морських хвилях продірявлені, ріка сліз текла від ринку у Кафі і солонила Чорне море, я ж дивився на ту колотнечу тоскними очима, і мені кортіло знову лягти під вербою та ліниво думати про значуще.

Вітер-полоняник

Повісив я шаровари на Кримські гори сушитися, а сам ліг спочити перед далекою дорогою. Тільки-но задрімав, аж щось мене за вуса посмикує. Одне око розплющив — татар на вусові, наче трав'яної воші на вербі. Було ж так. Затулили мої шаровари кримським татарам сонце. Мулли заголосили: аллах сонце до своєї саклі заховав, аби виступили татари супроти невірних. Сіли татари на коней, посунула чорна хмара до Перекопу, прямцюючи на Україну. Проминули Перекопську фортецю, аж зирк — темним валом перегороджено Перекоп, буцім із землі той вал виріс: ні птах його не перелетить, ні звір не перескочить. І наказав хан приступом його брати. Подерлася татарва на стіну (а то був мій вус), засмикала, залоскотала — я й пробудився. Підвівся, гнівний, що подрімати не дають, умочив вуса у морські хвилі і половину ханського війська рибам захарчував. Забоялися татари малою силою іти на Україну, розбіглися по аулах. А я ще довго татар на тілі знаходив. Копошиться, лоскочеться, блоха, думаєш. А намацаєш — у баранячій шапці, кривою шабелькою розмахує. Весело стане, засмієшся, а воно з ляку і скоцюрбиться. У шаровари їх, з вуса скотившись, достобіса поналазило. Як ночував у степу, над вогнищем шаровари потримав — тріскало, наче горох молотили.

Поки вуса у Чорному морі мочив, сонце з зеніту зійшло, на гору Карадаг усілося: вечір. Не хотілося мені в Криму ночувати, поїду, думаю, потихеньку додому. Зняв з гір шаровари — морський вітер у шаровари вскочив і пнеться силою зі мною помірятися.

— Над Замглаєм поміряємося,— кажу йому,— а спершу мажару з сіллю поцургелиш...

Я очкура стяг і тричі завузлив; вітер матнею затріпотів, штанини під небесами полощуться: упіймався.

— Пощо ти мені білий світ зав'язав? — скиглить. А море без вітру вляглося і не шелесне.

— Не заводься з козаками.

— Те ж саме й батько мені казав. Запопав він якось козацького човна в морі, вітрило зірвав — і навдьори. А козак Опанас і собі — за вітрило. Той до себе тягне, той до себе. Пнувся-пнувся мій батечко, морський вітер,— надірвався, та й по нім.

— То був мій дід Опанас...

Вітер вуха прищулив, ніби заєць-у борозні. Я шаровари до голобель прип'яв, усівся на передок мажари, нокнув, пужкою прихльоснув та й покотив.

Гнатко починає весілля

їхали ми та їхали, полоненик геть укоськався, ледве дише в матні шаровар. Дивлюся — містечко, оторочене затрав'янілими валами, над ставом біліє. Припнув я морського стрибунця до брами, повід попустивши, сам через вал переступив.

До якої хати не зайду — буцім вимерло місто. Коли в садочку, за причілком, гойдається на груші колиска, У колисці немовлятко жованицю смокче.

— Любий козаче,— питаю,— куди це люд ваш повіявся?

— Не козак я, а козачка,— відказує немовля.— А міщани в хрещеної на моїм весіллі гуляють.

— По що ж се ти, дівчинонько, віддаєшся від хрещеної?

— Бо, Гнатку Копитовичу, за два літа моїх ненька і неньку татари в степу уполонять, а я в хрещеної виросту, відтіля й віддамся.

— А де хрещеної двір?

— По той бік церкви, над ставом.

Тихо-тихо в містечку, пес не гавкне, комар не задзиж-чить, жаба в ставу не кумкне, а про пісні й спомину нема. Вуха нашорошені, а ніби оглух, лячно. Проминув церкву, ставок синню зблиснув. Над ставком — чепурненька хата біліє, а довкола — столи вгинаються від страв і трунків. За столами — святечно вбрані гості, на призьбі — троїсті музики, і всі похнюплені, перелякані, анішелесь. На мою ходу озирнулися, пальці — до вуст.

— Тс-с-с-с-с-с...

— Що вам, добрі люди, балакало одібрало? — запитую навмисне голосно.

Козарлюги — під стіл. А до мене навшпиньки дибає старший боярин, шепоче на вухо:

— Се — весілля, Гнатку Копитовичу.

— Яке ж весілля, коли музики мовчать?

— Бо ждемо бабу-початкуху.

— Що за одна?

— Котра весілля починає.

— Без неї не можна?

— Ніяк не можна. І батьки наші без неї не починали.

— Я почну весілля! — гукаю на повний голос, беру зі столу чарку горілки і заспівую весільної:

Розлилися круті бережечки,

Гей, гей, на роздоллі;

Пожурилися славні козаченьки,

Гей, гей, у неволі.

Гей, ви, хлопці, ви, добрі молодці,

Гей, гей, не журіться, —

Посідлайте коні воронії,

Гей, гей садовіться!..

Люди голови підвели, загомоніли, очима заблискали, задзвеніли в чарки, музики заграли, хлопці та дівчата гопки заскакали, пси по містечку загавкали, птахи зацвірінькали, комарі в очереті задзижчали, і жаби покумкують. Я чарку випив і миску з холодцем до себе присунув. Аж раптом ніби струна в кобзі обірвалася — усе знову стихло, заклякло.

Озирнувся — попід городами шкандибає бабисько, погане, перехняблене. Додибало до весільного двору, зіперлося на ключку:

— Хто се без мене весілля розпочав?

— Я розпочав. Хіба як?

— А так, що вже ніколи не розпочнеш.

Тут став мій ніс рости, ріс-ріс і вріс у небо. Висмикнув я ніс із небесної тверді, втяг назад, та як підстрибну, як тюкну до баби — бабою наче з гармати стрелило. Прилипла вона головою до зеніту, ногами, взутими в постоли, у піднебессі перебирає.

— Ну, бабо-початкухо,— гукаю,— добра з тебе тараня чортам буде!

— Ой Гнатку Копитовичу! — заблагала стара.— Даруй, сліпа стала, не впізнала соколика, відпусти...

— Висіти тобі, бабо, доки на цім весіллі музики востаннє заграють. А ми — гуляти будемо!

Задзвеніли бубни, заспівали скрипки та басолі, загомонів, зачаркував люд. Підійшов я до ставка, розсунув очерети і мовив, як прабаба колись:

— На морі три пияки —

Один січе, другий рубає,

Третій вино замовляє...

По тих словах стала вода в ставкові вином. Кинулися весільні до ставка з чарками, кухлями, відрами, цебрами. Я сів на призьбі та до вечора сидьма і просидів, дивлячись на міщан за столами. Повпивалися людці — бахваляться, галасують, землю догори дригом ставлять, аж столи хилитаються і все шкереберть зі столів летить. Дивився-дивився, та й побрів міськими вуличками до мажари. Коли чую — в чоло гарячим шпигає. Підвів очі, а я головою об зорі черкаю. Униз зирнув, а земля ген-ген даленіє, і мажара на ній — як маковинка.

Аж се вітер-полоняник, прип'ятий до міської брами, рвонувся було в піднебесся, вирвавши з брамою усеньке місто, наче кущ рогози. Під самісінькі зорі зацургелив, поки моя пужка по боках загуляла. Міські хлопці, хто меткіший, повні пазухи зір нарвали і довго ще з тих зір кресала робили.

Перепріг я вітра і поїхав, а мені вслід хмільні міщани виспівували...

їхав я і про значуще любомудрські думи низав на дорогу.

Бо не було мені весілля в серці.

Три шляхи на три вітри

"Синє небо,— думаю.— А по небу котиться золоте сонечко. Очерет у березі шумить. Риба в Дніпрі плюскочеться. Журавлі на хмарку всілися і курличуть..."

Тут мажара різко зупинилася, і всі мої високі думки розсипалися. Озлившись, хотів вітрові ребра пужкою порахувати, аж зирк — земля чорними руками за колеса вхопилася і не пускає. Вітер на розстаньках тупцює, не зна, куди ступити: три шляхи на три вітри, три камені шляхи значать і кожен камінь в'яззю літер в очі лізе.

"Цим шляхом поїдеш — з дванадцятиголовим змієм битимешся" — на камені, що ліворуч.

— Чи варті люди, щоб за них битися? — уголос подумав я.— Та й побореш змія, посічеш, спалиш, попіл у полі розвієш — нові змії виростуть.

"Цим шляхом поїдеш — великої слави між людей заживеш" — на камені, що з правої руки.

"Що вона важить, слава між людей,— сумно подумав я.— Люди — смертні".

"Цим шляхом поїдеш — буде тиша в душі" — на середульшому камені.

Згадав я свої блукання по пеклу, і колотнечу людську біля шаровар з рибою, і міщан над ставом, згадав тиху і мудру задуму вечорів під вербою на березі Ховхлі і наказав вітрові прямцювати середульшим шляхом.

Тиша

То був найласкавіший день мого життя. Стояло на годині. Небо — глибоке, яскраво-синє, з золотим таляром сонця в зеніті. Я їхав по жовто-зеленім лузі між озерець, що в них жебоніли перестиглі очерети, кумкали жаби, скидалася риба і вителенькували очеретянки. Ліси обабіч дороги красувалися осінніми шатами, зітканими з червонозлотиці. Грона калини на узліссях яскраво шаріли, наче синій рушник неба було вишито червоною заполоччю. Я радів сонцю, небу, осені, багрянцевим дубам, журавлям та диким гусям, що пливли до тепла, радів собі, тихому і задумливому.

А думалося мені того дня лише про гарне.

Я думав, як розумно й правдиво бог влаштував цей світ: сонцю — сонцеве, лісові — лісове, птахові — птахове і павукові, що пливе світ за очі, вилискуючи в літеплі срібною павутинкою,— павукове. Та що павук! Людина, хоч і вигнана з раю, почувається щасливою, поки живе сама в собі і не пробує навернути світ на краще. Бо що може бути кращого, аніж небо та сонце над головою, а неба і сонця на усіх людей стачить. Я заплющив очі, аби глибше відчути мить, коли я по-справжньому щасливий, а ще — відчути, як ця мить тече крізь мене, мовби вода крізь пальці, і здавалося мені, що, як і річковій воді, тій миті не буде вичерпу.

Степовий вітер приніс пахощі прив'ялих отав, хмелю, околоту, городини, щойно звареного пива. Я солодко зітхнув, повний солодкої втихомиреності й душевної ясноти.

І нежданo крізь осінні упокійливі запахи пробився гіркий дразливий дух горілого.

"Десь степи горять,— подумав я і одразу затулився від тої зайвої, непотрібної думки.— Вони щоосені горять..."

Сполошний дзвін

Коли ж споночіло і пітьма облягла землю, засвітився край неба над степом. Я дивився на тривожну заграву, що так не пасувала до тиші в моїй душі, і не міг заснути. Уночі дух згорятини згус і навіював крізь неспокійне забуття химерні видіння. Під ранок мене розбудило далеке бовкання дзвона. Уперто били на сполох. Я сховав голову під бриля, але сну вже не діждався.

Зоріло, коли я впряг морського вітра в мажару і, нокнувши, мимохіть сіпнув за ліву віжку. Вітер звернув із рівного, витоптаного подорожніми шляху, і мажара покотила по купинистім лузі. Підсміюючись із власної хлоп′якуватості, я все ж не раз того дня сіпав за ліву віжку і невдовзі прямцював, сам гаразд не відаючи, навіщо так чиню, на сплошний

подзвін, що все ближчав. Верховодили ж мною предковічна людська впертість і неприкаяність.

Дурник

Усе пусткуватіша, безлюдніша земля пливла під колеса мажари: діброви з присмаленими вершинами дерев і випаленими узліссями, чорні головешки димарів, обшмуглені вогнем, дощами, вітром людські кістяки. Скільки я не гукав на згарищах — нікого не догукався. А сполошний дзвін калатав і калатав за чорним обрієм.

Край дороги орачі шкребли сірі нивки. Попіл хмарою висів над полем.

— Бог у поміч, добрі люди! — гукнув.

Лише один орач одізвався півголосом, втупивши очі в розору:

— Повертай голоблі, Гнатку Копитовичу, тут володарює їхня ласкава вельможність Змій Горинич...

— Отак — під Змієм — і живете? — запитую сумно.

— А живемо, і щасливі. Хто не щасливий, того їхня ласкава вельможність давно з'їли.

— А хто се на сполох б'є? — питаю.

— Та один наш дурник. Не їсть, не п'є, а гатить у бовкало. Горобці в голові цвіріньокають: серед пустелі — в сполошний дзвін? Постановила громада, а війт потвердив: відправити дурника їхній ласкавій вельможності на сніданок...

Я поправував до містечка, що його комини темніли у березі. Мурована дзвіниця самотньо стриміла на цвинтарі. З тої дзвіниці котилося по згарищу:

— Бом-бом-бом-бом-бом-бом...

Як під'їхав я, замовк сполошний дзвін. Підвів очі, а на мене з дзвінички дивиться Дурник: обличчя сіре, самі очі живуть, і з очей криваві сльози капають. Де сльоза упаде, там кущ калини до сонця пнеться.

— Я вірив, Гнатку, що вчуєш мій дзвін... Висмикнув я з мажари голоблю, вітра до дзвінички

прип'яв і подався згарищем до Змієвої печери. Коли гукає хтось тихим голосом:

— Не поспішай, Гнатку, я — слабий...

Озирнувся, а слідом, з косою на плечі, Дурник шкандибає. Ребрами навсібіч світить, од вітру хитається, а йде.

— А мо', чим поможу.

Де ступить — там ряст зеленіє на попелищі.

Над тихими водами

Я ждав, що Змій дихатиме палом, а ступав по ясно-зеленому морігу. Трава густішала і вже була мені до колін, а Дурникові вище грудей.

Попереду зблиснуло перевесло ріки. Дванадцять розлогих верб зеленіло півколом у березі. Жовто-рожеві груші і смажені карасі

знадливо прозирали з-поміж рясного гілля. Трава, ніби морська вода, причепливо ластилася до ніг, і мені закортіло простягтися на зеленому килимі під вербою, ловити в рота груші та упокійливо думати про значуще. Я посміхнувся з людських перестрахів — не знати було й сліду Змііного — і попростував під вербовий намет.

— Гнатку! Гнатку! — гукав Дурник, але я відмахнувся від його надокучливої тривоги. Кинув у траву голоблю і солодко простягся, поклавши голову на прикорень верби. Нехіть до земної товканини вполонила мене, я зрозумів марність суєти, і було мені тепло й дрімотно.

— Гнатку, Гнатку! Стережися!..

Я збочив очі, злий на непроханого зичливця; Дурник розмахнувся косою і шмагонув перед себе траву, що росла, мов на дріжджах. Земля здригнулася, застугоніла, сніп полум'я вихопився з зелені, де щойно ясніла чоласта голова Дурника. Синє плесо ріки зазмііlось і скрутилося в кільце, а верба обвила мене чіпким зеленим гадюччям.

Герць

Загашуючись кров'ю, я відірвав від тіла вербу. І не було вже ні води, ні лугу, а дванадцять пащекуватих голів стриміли з попелища і лукаво питали мене:

— Битися чи миритися, Гнатку Копитовичу?

— Битися.

— Був би у мене за економа, людців рахував, з мого б столу їв і пив.

Я вхопився за голоблю, а Змієві голови дихнули полум'ям. Високі до неба, густо-червоні хвилі котились на мене, і тіло мені тліло. Я розмахнувсь і стесав сім Змієвих голів. Із Змієвих ран війнуло сіркою і

потекла чорна смола. Хвіст його злетів у піднебесся і звідти упав на мене, ввігнавши по груди в землю.

І велика злість пойняла мене.

Уперся я спиною в один бік, ногами — в інший, натужився і розчахнув землю навпіл. Земля ковтнула Змія і зачинилася.

Воля

А я пошкандибав до мажари. З тіла мого, посіченого, обпаленого, струменіла кров, і де ступав я, там виростали гаї, ясно червоніючи гронами ягід до сонця. Степ, засіяний попелом, вбирався в зелене. У містечку цюкали сокири, і на попелищах росли зруби.

У лузі весело подзвонювало — морський вітер волочив дзвіничку, до якої був прип'ятий. Хлопець і дівчина гралися, не завважуючи ні мене, ні вітра. Дівчина тікала з дзвінким, щасливим вереском, а потім упала в траву. Я причепив до мажари голоблю, одв'язав вітра, і дзвіничка побрела, по коліна в росі, до села.

Ліг у мажару, тихим голосом нокнув вітрові. Піді мною червоніла, просякаючи кров'ю, кримська сіль.

І споночіло — я знепритомнів.

Книжник у квітці рожі

Прийшов до тями, кліпнув очима: рожевий звід наді мною і перо скрипить. Лежу в трав'яній постелі, перев'язаний. Коли ж схилилося наді мною чоласте обличчя: сиві брови, довгі вуси, а очі лагідні, замислені.

— Дякувати богові, очуняв, Гнатку.

— Хто ти? — запитую, ледве сам свій голос розчувши.

— Книжник я.

— Кому воно цікаво...— зітхнув я і забився в нетямі. Не скоро знову прочуняв, але дужішим почувався. Підвівся, подибав на світло. Книжник, звісивши босі ноги, сидів на краю пелюстки ружевого квіту і писав. По його проясненім виді повзали бджоли.

— Чи ж виросте що на сухих пергаментах? — питаю.

— У людських душах виросте, синку.

— Людина — смертна.

— Але народ безсмертний, Гнатку...

Та й замовк, у глибокій задумі похиливши голову. Я теж мовчав, зачудований з його мови.

На червні — у піднебесся

Прийшов додому, аж дід Опанас народився.

Тільки я через поріг, а він вивинувся із-за комина, руки простягає:

— Гнатку, Гнатку! Роздобудь люльку та тютюнцю до люльки. Три дні, відколи на землі, і не нюхав тютюнового димку...

Я з піску чубук зсукав, у діжку, що під хатою, самосаду натоптав, вогню викресав:

— Куріть, дідусю...

Заповзявся дід люльку смоктати — дим синім стовпом. Стовп підпер небеса і ночі, що мала спуститися, на землю не пускає. Дніє й дніє. Прибігли до нашого двору пакульці:

— Ліпше б твій дід у хаті курив, бо сьогодні на Хоминому лані вітрове одробляємо, з ніг валимося, а ночі нема.

Уніс я діжку до хати, дідові розказую. А дід на те сумно-сумно:

— Е-хе-хе, хіба се люди. Були колись люди, Гнатку, ото люди. По лісах, мов по траві, ходили, а сокиру один одному через гори подавали.

І запахкав люлькою, розвішуючи кільця диму по сволоку. Аж кум Хома — під вікна:

— Довго ж ти, Гнатку, по сіль їздив... А вини твої тепер такі: од весни — підсусідське, та за мажару, та за сіль, та осенщини, та показанщини, та затульщини, та поволівщини, та медове, та рибне, та димне, та вітряне, та сонячне, та місячне, та зоряне...

Тут хата наша, наповнившись тютюновим димом, сіпнулася і, потріскуючи корінням, відірвалась од землі. Зирк я у вікно, а Пакуль уже — мов на долоні, і п'ять річок — п'ять пальців, і рівчаки — наче лінії долі.

— Ой діду,— кажу,— уже ми в піднебессі через ваше куріння. І куди нас занесе — сам бог знає.

— А куди ж занесе? Хіба не казав тобі, що світ круглий: куди не лети, а до своєї землі вернешся. Не суши собі голову, а слухай — про колишнє розповім, поки у хмарах витаємо...

Я зуби на полицю поклав, бо ж пустка в хаті, і слухаю. За вікном — сірохмар'я, зорі об стріху шерхотять, метеори, наче хрущі, в шибки стукають.

Битви пакульців із сарицлиами

Що від діда почув, те й переповідаю, правдиво та щиросердо.

Як стало на порі Опанасові народитися після його небесних бурлакувань, тричі сходив він на землю та питався батька. І тричі батько назад його відправляв, не радячи народжуватися: то сироїди з пакульців кров смоктали, то поторочі з них вірьовки вили, то сарицяни, що з трьома ногами, землю пакульську посіли і пакульцями орали. Бачить Опанас — не дочекатися йому ліпших часів, а народитися кортить, то й народився.

Лежить у колисці, палець смокче, коли кум Хома приходить, а він за товкмача в сарицян:

— Тепера вас двоє, то й два плуги завтра волочитимете.

І надумали батько з Опанасом вільнішого краю шукати. Опанас узяв батькову нивку, наче хустку, за чотири ріжки, загорнув у неї хатину, та й пішли. Тільки за село, а кум Хома з сарицянами назустріч:

— І земля наша, і ти, Опанасе, коли в Пакулі народився,— навіки наш.

Розсердився Опанас, сарицянами поле засадив, аби пакульської землі досхочу наїлися, замок їхній, наче коров'ячий млинець, на лопату взяв та в сарицянські землі пошпурив, Хома ж з рук вислизнув, бо слизький, як в'юн.

Подався він у чужі світи і знову сарицян на Пакуль навів. Пакульці їхнє військо мокрим рядном накрили і в Ховхлю затягли, лише Хома виплив, бо у воді не тоне. Насіяли пакульці пшениці навпополам із порохом, тільки жати — Хома нове військо на село веде. Кресонув Опанас об Місяць кресало, іскрами сипнуло, поле зайнялося, і всі сарицяни згоріли, лише Хома порятувався, бо і в огні такі не горять.

Зорали пакульці налину, тільки сіяти — знову сарицянське військо обрій заступає. Стали вони на чолі з Опанасом супроти сарицян — посікли їх сарицяни на шмаття, бо на одного пакульця — тисяча ворогів. Але вночі упав теплий весняний дощ, зцілив пакульцям рани і оживив їх. З новими силами напали вони на сарицянський табір, змели його з лиця землі, лише Хома й зостався в живих, бо на сміття перекинувся.

Море над селом

Сумний повернувся додому Опанас. Батько й пита:

— Що ж ти, синку, з перемогою, а хмарієш?

— Хіба па дні морському покій матимемо: муляє очі земля наша. Перенесу я Чорне море, татку...

Спочивши, узяв ополоника, та й поліз на дзвіницю. Воду з моря ополоником черпає і на Пакуль ллє. Коли батько з-під дзвініці гукає:

— Уже, синку, через загату море перехлюпує! Справді, де Пакуль був — море гуляє, а ополоник об

крем'янисте морське дно черкає.

Сів Опанас до батька в ночви, і попливли вони на свій куток. Мати вечерю готує. Сковорідку наоліїла і — до вогню. Вікно розчинене, два карасі впливли до хати і на сковорідку лягли.

— Перевертайтеся ж, бо згорите! — мовила мати, а сама сорочку Опанасові подає. Поки Опанас перевдягався, карасі засмажилися. Сіли батько з сином за стіл, карасі з гарячої сковорідки підвелися і до рота пливуть. Тільки жуй.

— А добре на морському дні жити, синку,— розважливо мовив батько.— Є що їсти, є що пити, мухи не кусають. Одного боюся — як би наші люди з того райського життя не розледачіли.

Химине щастя

Аж тут бабахнуло над самісінькою Опанасовою хатою з гармати. Опанас — до вікна: над двором — днище турецької галери, наче хмара. Батько головою хитає.

— Ех, синку! Разом із морем і турецький флот ополоником переніс.

А вже пакульці біжать турка воювати. Галера ж над селом пливе, днищем об верхів'я дерев чиргикає. Припливли турки на край Пакуля, де Химин город. За Химиним городом — гребля. На леваді Химина корова паслася. Уздріла корова над головою пливке, чорне, грімкотливе, понеслася навскач по леваді, рогом днище галери простромила. Закрутився турецький корабель, наче млинок, і опустивсь на Химин город.

— Оце вже моїм курям буде халабуда! — радіє Хима.

А Химиного чоловіка у війні з сарицянами забито.

Зійшли пакульці на галеру, а там тільки пташиного молока нема. Між шовків та оксамитів турки покотом лежать — морською водою впилися. У трюмі — бочки золота, самоцвітів, по бочці на двір стачило. Хима ж бочку відкрила, коли там не золото і самоцвіти, як у людей, а

турецький султан сховався. Поплакалася Хима на вдовину долю, та й утішилася:

— Золото — як вода, сьогодні є, завтра нема, а султан курей пастиме.

Султан по-нашому не розуміє, тремтить на дні бочки.

Порішили пакульці громадою: жити турецькому султанові у Химки і пасти Химчиних курей, аби не греблися на загаті, яка море над селом тримає.

Зорі па сволоках

Затишно було пакульцям на морському дні. На акулах верхи їздили, китів у вози запрягали, дрібніша риба у казанах в юшкою гуляти вподобала. Одне негаразд: сутінково на морському дні — сонце ледве бовваніє крізь товщу води, а Місяць білопузою рибиною гойдається на хвилях і не світить, і не гріє.

Перше цілі дні на припічках скіпки палили, а по тому зорями навчилися світити. Тільки зоряна ніч трапиться, баби сідають у ночви і випливають у море. Зіп'явшись навшпиньки, мов білі почвари, в самих сорочках — зі сну, рвуть зорі та в приполи кидають. Понавішували зірок на сволоках, наче маківок.

Опанас Місяця-молодичка до воріт прип'яв. Але Місяць з прив'язу зірвався, пережувавши вірьовку, і знову на небо виплив.

І світили вони в хаті, як усі люди,— зорями.

Високе посольство в Пакулі

Пішов по світу поголос, що пакульці вполонили турецького султана, і Оттоманія прислала високе посольство. Опустилися посли на морське дно, мовили через товкмачів: — Віддячимо вам золотом, скільки наш премудрий султан заважить.

Повів Опанас високе посольство на Химчин город, де султан курей пас. А султан так розпасся на пакульських харчах, що й зважити ніяк. Упали посли ницьма перед султаном і так сказали:

— О, тінь аллаха на землі і сонце світу! Оттоманська імперія чекає свого повелителя!

А султан:

— Якщо поїде Химка до Стамбула, то і я повернуся.. Химка й мовить:

— Не було мені роботи — по твоїх Стамбулах їздити! Кортить Порта — їдь на всі чотири вітри, тільки назад дорогу забудь!

— Будеш, Химко, повелителькою світу...

— Нащо мені світ, я ось курям ладу не дам, усе в шкоді...

Похнюпився падишах:

— Без Химки не хочу й Оттоманії.

Заплакали турецькі посли і позадкували від султана. І там, де повзли вони, носами пісок орючи, тепер байраки: Ближній, Середульший та Діброва.

Така була вдатна Химка на любощі.

Навздогінці за морем

Оті Химчині любощі і призвели пакульців до лиха. Як від'їхало високе посольство, ридма ридаючи, султан за Химкою і про курей забув. Цілісінькі дні Химчині кури на загаті греблися...

Опанас із батьком полуднували, коли вода заклекотіла, молоді акулки шмигонули у відчинене вікно, за ними — дрібніша риба: скумбрії, ставриди, йоржики, вугри, довгопери, вусаті голкороти, тарані. Чорна тінь мурени ковзнула по садку, між порічок, а з лободи під тином вигулькнула яснопуза місяць-риба та попливла над дворами, дражнячи пакульських псів. Раптом сонце яскраво-біле, іскристе, а не притьмарене водяною товщею зазирнуло у верхню шибку вікна. Батько відклав китового вуса, яким длубався у зубах.

— Чи се не море тікає, сину?

— А таки тікає! — гукнув Опанас, уздрівши, що корова, яка, полюбляючи сіль, на морському дні раювала, лиже дашок над ворітьми.

Опанас осідлав коня і помчав до загати, гукаючи до пакульців:

— Тримайте море!

Та припізнилися пакульці. Грива Чорного моря уже синіла по той бік розгребеної Химчиними курми загати. Море перестрибнуло через Страхолісся, пробігло попід ирійськими стінами і муравським шляхом подалося до свого ложа, солоною піною пирхаючи. Аж у Пониззі, за Молочними водами, коли вже Кримські гори маячіли край неба, притомилося Чорне море, і став Опанас його наздоганяти. Нежданo над головою засвистіла татарська линва, і зашморг перетяв йому дихання, кинув на суху землю.

Сонце з сівера

Тільки схлинуло море, як напали на Пакуль крилаті вовкулаки і небо чорним покрили. Була пітьма, що людина людину на крок не бачила, і в тій непроглядній тьмі літали вовкулаки та з людей кров пили. Залишилося тої крові в пакульців з наперсток, і казали пакульці: се — кінець світу.

Але сталося диво, про яке у віки вічні розказуватимуть дітям та онукам пакульці.

У тьмі тьменній раптом зазоріло край неба з сівера, і випливло там, де сівер, на чорний небозвід живе сонце, і розпромінилося, відганяючи тьму, і крилаті вовкулаки вуглинами осипалися в Замглай, і небо знову заблакитніло, і був день, і довіку!

Опанасова душа

Продали татари Опанаса кримському ханові за тисячу шликів золота. Наказав хан Опанасові гори розсовувати, дороги прокладаючи. Опанас уночі закинув вуса на шию Великій Ведмедиці, підтяг сам себе в небо, а з Ведмедиці, що відпливала до турецьких берегів, стрибнув на перекопську землю і шурхонув у неї по самі плечі. Хан наказав витягти Опанаса, пригнавши сімсот волів, і шкіру з нього зідрати на потреби ханського війська. Зідрали з Опанаса шкіру, а самого до каменя прикували і в соляний Сиваш кинули. Узяв Опанас камінь на плечі і побрів по Сивашу, куди Чумацький Шлях вказував.

Татари, вертаючи з українським ясиром, підібрали його, напівмертвого, в степах і знову ханові продали. Хан наказав повісити Опанаса ребром на ріг молодого Місяця, аби кров'ю зійшов. Як накапало з Опанаса крові повнісіньке Червоне море, подарував його кримський хан турецькому султанові. Султан наказав прикувати пакульця до стамбульських мурів, аби гнав по Чорному морю високу хвилю супроти козацьких човнів. Опанас, висмикнувши Стамбул із землі, поплив по морю, куди Чумацький Шлях вказував. Наздогнав його в морі турецький

флот і розстріляв з гармат. Довго плавало по морю Опанасове тіло, аж поки не прибила його хвиля до кримських берегів. Тут відживили Опанаса пісні українських бранок. Зіп'явся він на ноги, і знову його, слабого, вполонили.

Продав хан Опанаса чорному королю, що по той бік землі володарював, аби ніколи вже не повернувся він до свого Пакуля. Наказав чорний король залишити Опанаса в пустелі: криниці копати для караванів. Тільки ж Опа-нас крізь землю прокопався і вигулькнув у наддніпрянських степах. А саме турецький султан ішов по степах походом. Наказав він вивести Опанаса на Савур-могилу, аби здаля зирнув той на свою землю, а тоді вийняти з нього душу. Побачив Опанас і Ховхлю, і Замглай, і Жерело, і ріку Живець, і Ирій, а тоді яничари вийняли з нього душу. Опанасова душа перекинулася на чайку і полинула до Па-куля, а Опанас, зоставшись без душі, повіявся в заморські землі. Там наймався він вояком до чужих королів, герцогів та баронів і косив усе живе меткіше од самої смерті, бо був без душі. Урвався богові терпець, покликав він Опанаса на небо й мовив:

— Косиш ти моїх людців, Опанасе,— ліпити не встигаю. За сім літ, відколи ти без душі, очей не заплющив, глину місячи...

І одказав на те Опанас:

— Хіба не ти, боже, сотворивши світ, сказав нам, голодним,— і павукові, і мусі, і левові, і зайцю, і бузині, і щуці, і дубові, і карасеві, і комару, і людині: їжте одне одного і будете ситі?

Витер бог об хмару руки, занурив їх у сині небеса, упіймав у долоні землю і ськав її, поклавши собі на коліна. Тоді зітхнув та й подав землю Опанасові:

— Твоя правда. Візьми її і кинь у тартари...

Узяв Опанас землю і подався до тартар. Іде, а земля в його долонях тріпочеться, наче птах. Припав вухом до того клубочка, а він вицвіринькує, сокоче, жебонить із вітром, співає, похрускує, до світла пнучися, гомонить, бринить, наче вулик-бучок, повен бджіл; ніщо смерті не дошукується. Підійшов Опанас до тартар, зазирнув у чорну прірву, а земля стрепенулася й затихла, смертну годину свою вчувши. Не спам'ятався Опанас, як відступив від урвиська та розтулив долоні, життя землі і всьому, що на ній, даруючи. Радо задзвеніла вона на тисячі тисяч юних голосів, ніби заново сотворена, і попливла з Опанасових долонь по блакитній дорозі довкола сонця...

І забриніла в Опанасові душа, і народився він знову.

Приземлення

...Отак ми з дідом Опанасом на печі, в хмарах, баляндрасимо, аж хата наша облягла, наче човен, що пристав до берега. У кожне віконечко по сонечку зазирає, а за вікнами — Ховхля леліє, зелений Замглай жовтим лататтям підперізується.

Тільки дістав я з полиці зуби, а кум Хома уже поріг переступає:

— Поки ви в хмарах витали, з волі їхньої царської величності Генеральна канцелярія подарувала обох вас мені в одвічне пользованнє... Тож кожного дня лупитиму з вас шкіру на спродаж. Завтра і шкуродерів пришлю...

Мовчали ми з дідом день і всеньку ніч, а як на світ благословилося, мовив я дідові Опанасу:

— Поїду до Мрина в Генеральній канцелярії правду питати.

А дід посміхнувся у вуса, що вже затемніли над верхньою губою, та й мовить печально:

— Ще ніхто, онучку, в канцеляріях правди не знаходив. Посадять тобі на плечі Канцеляристу — лише й того.

— А таки, думаю, поїду.

Кобила з піску

Вийшов я на берег Ховхлі. Сизий туман над водою, по сизому — ранкова зоря зайнялася. Я чистого піску в пригорщі набрав, з води перевесел накрутив. З піску кобилу ліплю, водяними перевесла в'яжу, аби не розсипалася. Постала кобила, мов у цигана куплена. Я сонячного проміння насмикав, хвоста кобилі пришткував. Хвоста підняв і дух у кобилу вдмухнув.

Забила копитами кобила, головою замахала — пити. Пила з Ховхлі — сама калюжка лишилася. Химчиним курям по коліна. Русалки та водяники з ріки в болото Замглай шугонули, очеретами зашарудівши. Литвини по Ховхлі плоти гнали — кобила плоти ковтнула. Литвини викупного за плоти вимагають.

Я — охляп на кобилу, п'ятами в боки та й перемахнув через Ховхлю. Поїхав понад Замглаєм, дороги до Мри-на, де Генеральна канцелярія, допитуюся.

Весела подорож

Бреду по крутім хребті кобили, потом умиваючись, а на плечах моїх — Канцеляриста.

— Чому не усміхаєшся, мужичок? Може, не радий, що везеш такого значного пана?

Та й стиснув мені голову коліньми, аж в очах потьмаріло.

— Радий! Радий! — гукаю, і засміявся — на кутні.

— А що, може, я важкенький? — не вгавав Канцеляриста.

— Легенькі, пане, легенькі! — та й підхихикнув, аби вгодити.

А Канцеляриста знову мою голову в коліна:

— Як це такий значливець може бути легеньким?

— Важкі, ваша милість, ох і важкі...— правдиво зітхнув я.

— Важкий, бо дуже мудрий... — запишався Канцеляриста.

— Ох, паночку, — шепочу, бо вже сім потів зійшло і восьмий виходить,— дай бог вам здоров'я, яку ви велику науку посідаєте...

А Канцеляриста шкіру мені дере, під сонечком сушить і на тих пергаментах кров'ю моєю пише.

— Що ж то ви, паночку, таке мудре пишете? — питаю з останніх сил.

— А пишу, якою ногою коли ступати мусиш, везучи мене,— поважно відповів Канцеляриста.— А скоро уже канцелярія?..

— Та ось на гору виберемося, а відти і Мрин видать, паночку,— шепочу, а сам по сонечку прямцюю. Над Канцеляристок) пара клубочиться, і підсохлий пісок мені за комір сочиться. Добрався я кобилі до чубка, зупинився між вух. Замглай зеленіє внизу, до нього тулиться Ховхля, між Ховхлею та Оскрівкою на пагорбі панський палац з людських кісток вимурований біліє, а біля палацу на панській стайні Хомині шкуродери з діда Опанаса шкіру деруть. Тупочуться довкола діда, пилюга — стовпом. Тут дід Опанас як апчихне у бік Замглаю —

вихор закрутився млинком, розчесав очерети і піщану кобилу з піщаним Канцеляристою та мною підхопив. Розсипалися від дідового апчихання в порох і кобила, і Канцеляриста.

А я полетів перекидьки з небесної блакиті в Замглай.

Болото

Занурився в болотяну твань по самісінького носа. Було вже літо, болото нагрілося, і купіль сповила мене лагідно та ніжно. Заколисуюче шумів очерет, гули болотяні джмелі, між купинням затишно зеленіла, наче вишита на полотні, вода. Млість розлилася по моїм тілі, і я задрімав.

Розбудили мене жаби. Витрішкували на мене круглі, банькуваті очища й кумкали. Над Замглаєм зоріло небо, чуже, непотрібне болотові й від того дивакувате. "Зорі блимають,— думаю.— А в болоті тепло. Мох лоскочеться. Осока з вітерцем жебонить. Качки у заводі полощуться. Жаби кумкають. І кому воно усе те треба, щоб по землі безтямно метлятися? То холодно тобі, то жарко, то мулько, то болить тобі, то іншому боляче робиш, а навіщо? Все одно, рано чи пізно, а там, під Замглаєм, усі будемо". І озвався я, аби мене за свого на болоті мали:

— Кум-кум! Кум-кум!

— Здоров будь, Гнатку! Здоров будь, куме! — радо одгукнулося болото. Я зирк, аж то не жаби на купині, а чортенята, ріжки стримлять з темно-зелених голівок, мов свічечки. "Отой, що в пеклі, вам кум..." — хотів було я сказати щиросердо, але чомусь змовчав. Воно ж таки й так: якщо вже сидиш на болоті, не прикидайся, що ти на покуті, під божницею. А ще ніколи не було мені так затишно, як у болоті, навіть під Ховхлею, під вербою, на якій груші ростуть. Куди звідси поспішати?! Сказав я задля ввічливості й толерантності:

— Кум!..

— Кум! Кум! Кум! — щасливо загув Замглай, аж у Чорному лісі відлупило:— Кум! Кум!

Тут забурила у заводі вода, зашумів очерет, і на моху простелився старий, підтоптаний дідько. Був гладкий з обличчя, погладжував барилкувате черевце і осміхався до мене по-приятельськи:

— Будь здоровий, куме Гнате! Як ся маєш? Які новини в Пакулі?

— Кум-кум! — кажу я і пильненько придивляюся. — А ви ж з яких будете?

— Не впізнаєш, Гнатку? — вдоволено зареготав дідько, повів долонею по піску, підняв машкару, і з-під маш-

кари блимнув вид пана Хоми:— Е-ге-ге, недовго мені цього разу довелося землю топтати. Зідрав я з твого діда, поки ти правду по канцеляріях шукав, три шкури, а як почав четверту драти, з'явилися перед мої очі сам пан Люципер і ласкавенько мовлять: "Давно я на тебе дивлюся, пане Хомо, і заздрю; таких шкуродерів немає в моїм пеклі і не буде ніколи. Наймаємо сарицян, сироїдів та поторочів, ті з чужинця і сім шкур здеруть, але щоб зі свого брата, як ви, Хомо,— такого ми ще не бачили. Тож мітимо вас узяти до пекла на головного шкуродера..." Я тут одразу зметикував, що однаково заберуть, то чи не ліпше охочого із себе вдати, аніж іти з примусу, не ми ж, врешті, пекло вибираємо, а воно нас. Став я Люциперові руки цілувати, а він мене в оберемок і сюди, під Замглай. Тепер я туточки за головного. Кум-кум!

— Кум-кум! Кум-кум! Кум-кум! — запопадливо озвалося болото.

— А втім, добро можна робити і в пеклі,— просторікував кум Хома, погладжуючи черево.— Навіть швидше на те здасися, аніж якби був

праведним. Ось хай тільки звикну в пеклі і до мене чорти звикнуть, за свого матимуть, аби жодної підозри. А поки що доводиться заповзятого з себе вдавати, де одну шкуру накажуть драти — дві деру, таке життя, Гнатку, нічого не вдієш, ось, бач, і ти в болоті по вуха...

Тут гримнуло, загуло під Замглаєм. "Кличуть! Кум-кум!" — гукнув пан Хома і прожогом булькнув у заводь.

По болоту бродила прозоро-сива, зіткана з туману, Мара і малих бісенят у поділ сорочки збирала.

"Таке воно ніщо...— думав я про Хому, пригрівшись у твані.— Шахрай і шкуродер... Але буде з ким словом перекинутися. Бо справді — куди звідси поспішати? Від добра добра не шукають..." І відчув я, що кільчуся, вкорінююся, наче вербовий окоренок, що обростає у воді пагінцями.

— Кум-кум! — задля годиться гукнув я і втихомирено задрімав. Прокинувся серед дня. Сонце підбилося в небесний чолопочок. Дика качка, поки я спав, звила гніздо на моїй голові і вже качат вивела. Качата попискували, шамотіли сухою осокою, наче дитина маківкою. У вухах заклопотано гули джмелі, що саме роїлися. У татарському зіллі видзвонювала очеретянка. По небу пливло кучмате білохмар'я. Я ніжився в теплім замглайськім багні і звично мізкував про значуще: "...Сонечко сяє. Хмарки пливуть. Мох зеленіє. Пташки співають. Джмелі гудуть..."

І було мені добре, і нічого іншого я не прагнув.

Нежданo крякнула качка на моїй голові, качата шелеснули в гніздо. З осоки вийшов вовк та, обережно ступаючи по зеленій моховій подушці, пішов до мене. Качата й качур злетіли вгору, затріпотіли крильми над звіром. Вовк відмахнувся од них, наче від комарів, і, пожадливо блимаючи очима, потягся до качиного гнізда. Між тим я вперто думав про значуще: "Вийшов з осоки вовк. Вовк з'їсть качат. Вовка вб'є

полювальник. Полювальника з'їсть хробак. Хробака з'їсть качка. Качку з'їсть вовк. Коло справедливості. Що мені до того кружеляння, одвічного як світ? Не я його придумав. А сонечко сяє. Мох зеленіє. Осока шумить..."

Тільки ж не стримався собі на безголів'я, коли каченя пискнуло у вовчих зубах, а качка каменем упала на вовка. Забувши про значуще, вхопив за вовчого хвоста та як кугикну! Вовк випустив каченя, підстрибнув, настрополоханий, вище осоки і щодуху метнувся у верболози, висмикнувши мене з твані, наче ріпку. Проволікся я за вовком до берега, а там віддихався. Виправ у Ховхлі дідові шаровари, що вже були на мене, наче сідло на горобця, висушив на сонечку та й подибцяв додому.

Життя

Приходжу додому, а дід Опанас з печі:

— Отеє добре, Гнатку, що ти повернувся. Поїдемо завтра панову толоку орати. Бо казав пан — четверту шкуру здере, коли не зоремо. А я вже сім літ, відколи ти поїхав, без шкури живу, кум Хома усі шкури здер, і ті, що були, і ті, які ще наростуть...

— Пожалібати б щось, діду...

— Е, онучку, хіба в нічне на луг тебе зганяю.

— Та хоч у нічне, бо їсти хочеться — душа болить.

Зняв дід Опанас зі стіни пужку та й погнав мене в нічне. Сам коло вогнища дрімає, бо звик святим духом жити а я понад Ховхлею пасуся. Як розвидніло, запряг мене дід у соху, і почали ми панську толоку орати. Про правду вже й не згадуємо. І він мовчить, і я мовчу.

Як став я куціший, а дід трохи підріс, він у соху впрягся, а я за сохою вивчився ходити. Так-сяк зорали панові толоку. Причалапав додому, а хата з голодухи зсохлася, самі ребра стирчать, вітер між ребер посвистує. Ми заткнули дірки між ребер соломою, аби сіверець не дув, поклали зуби на полиці в мисниках — дід на верхню, а я вже — на нижню, та й живемо.

Скрипка

Споночіло — стукають у двері.

— Хто там? — питаю.

— З управи! — густий голос,

— То заходьте.

Аж переступає поріг панок, у чорне вбраний, у золотих зубах димить люлька з людського черепа. Сміється:

— Пізнаєш, Гнатку?

Скіпка в челюстях печі сама спалахнула. Придивився я: ніби на кума Хому з лиця схожий.

— Прочули в нас, у пеклі, що ти, Гнатку, гарно на скрипці граєш.

А я грав, ще як на небі з дідом Опанасом сонце топив.

— Та,— кажу,— відколи на землі, скрипки в руки не брав, не до грання.

— Їдьмо зі мною на банкет, там і скрипка знайдеться. Ніч пограєш нам — багатий додому повернешся. Паном на всю губу житимеш.

Сів я на лаву, замислився. Знаю, що не годиться з бісотою водитися, нікому ще їхнє золото на добро не йшло, а голосочок на споді душі під'юджує: "Ну, потеленькаєш їм ніч, поки півні запіють. Не ти, то інший погодиться, а все одно чорти танцюватимуть. Зате ж у золоті додому повернешся і отоді вже правдою заживеш..."

А дід Опанас із печі:

— Не ходи, онучку, ніхто з нашого роду чортам не служив.

— Добре вам за теплим комином патякати, діду,— одказую з серцем. — Ніби ви мені в спадок помістя залишите, а не старі шаровари.

Примовк дід Опанас: воно ніби й так. А голосочок зі споду:

"Думаєш, тобі хоч спасибі хто скаже за твоє правдиве життя?.."

— Їдьмо!

Одяг бриля, і в ніч вийшли. Аж біля хати карета стоїть, чорні коні копитами б'ють, і їздовий на козлах у чорному. Тільки-но сіли, як рвонуть коні, як понесуть над лісами й болотами, вітер за вікнами реве, свище. Хутко домчали. Зупинилася карета біля високого, осяяного вогнями палацу. Майдан людськими черепами викладено, а майдану лискучі сходи до покоїв ведуть. А панства — і на майдані, і на сходах, і у вікнах палацу. Карети одна за одною підлітають, з карет пани з панями випливають, за панями чорні чоловіки краї їхніх суконь несуть.

Повів мене дідько по сходах — слизькі, лоскочуться. Заходимо до зали, а то — зала чудна. Ніби саме небо, зеленими стінами підперте, зорі вгорі, як справдешні, блимають. А панства в залі! Ходять, на мене

подивляються, коли нарешті заграю. Тут душа моя забриніла з гордощів: бач, яка я цяця. Ставлять мене на поміст і скрипку подають. Легенька скрипочка, ледве в руках чуть. Надумав я нашої, пакульської, врізати. Ударив смиком по струнах, а скрипка іншої співає, руки не слухаються, самі смиком водять. Замлоїло мені під серцем, проте втишкую себе: "Золота ж нагребу!.. Дам половину попові на церкву, гріхи простяться..." А пани, танцюючи, мені в бриля грошвою сиплють. Ще північ не пробило, а вже бриль золота повен. Став я золото з бриля брати пригорщами та сипати за пазуху. Чим більше сиплю, тим більше хочеться.

Тут і столи посеред зали виросли, а на столах такого насіялося, що я і в сні не бачив. І смаженого, і вареного, а меду та вин, хоч купайся. І мені кухлик піднесли, як ведеться, такий смашненний, стою, облизуюся. Як то добре, думаю, чортом бути, хоч і гріх! Поведешся з ними, вмовляю себе, і ти отак їстимеш-питимеш. Та вже стараюся, смичок так і скаче. А з дальніх покоїв прегарні панночки в самих сорочках висипали, увсібіч клубами блискають, до панів туляться...

Аж тут півні заспівали, і все довкола померкло. Ніч глупа, осіння, дощ січе, вітер шумить, ні палацу ясного, ні панства, ні вогнів, сиджу я на купині посеред болота і бриль на колінах. Поважив — повний. "Ну,— втішаю себе,— тепер уже я багатим паном об'явлюся! Ото дід Опанас подивується..." Забрьохався геть, поки болото перебрів та додому втрапив. "Світи! — гукаю до діда Опанаса.— Будемо грошву лічити!" Той запалив скіпку, я до вогню з брилем, а бриль кінських ковтюхів повний, і з-за пазухи стайнею тхне...

Сів я на лаві та й заплакав, така гризота мене обійняла. Хоч суху гілляку шукай.

— Не катуй себе, онучку,— каже дід Опанас з печі.— Не ти перший, не ти останній, Та й умовк.

Багатство

Підріс трохи дід Опанас, я й кажу:

— Женитися б вам, діду... Багату дівку, з грунтами,

знайдемо. Хазяйнуватимемо, мов справжні ґазди...

— Ех, онучку,— зітхає дід,— яка ж дівка піде за безштанька?

— А я, діду, шаровари вам віддам. Вони вже мене до землі гнітять, такими важкими видаються. А вам тільки й парубкувати.

Одяг дід Опанас шаровари, виправ сорочку, в якій родився, і пішли ми по Пакулю наречену шукати. Довго шукали, а таки знайшли відданицю з грунтами й хазяйством. Посваталися, баба рушники подала. Ми рушником бабу залигали, ведемо до своєї хати. Баба йде селом — пакульці роти пороззявляли, така багата: рукавчик грунтів у руці, коза під пахвою, зозуляста курка на очкурі слідом дибає. Сам пан від заздрощів до такого багатства лікті кусає, геть руки собі покусав, а далі й усього себе з'їв, проте паненята залишилися.

Забагатіли ми. Висипали землю з рукавця на призьбі — поля-поля! Пішли до хати снідати. Поснідали, виходимо: поля немає! Ми сюди, ми й туди — наче корова язиком грунти наші злизала, але ж корови нема! Бігаємо довкола хати, грунтів докликуємося — не обзиваються. Притомилися, сіли на ґанку, дід трохи не плаче: через оті грунти женився! Коли ж бабина курочка з призьби скокнула і закудахкала. Ми глядь, аж вона, несучись, наші грунти прикрила! Тепер і грунти маємо, і тепленьке ще яйце на грунтах.

— Зів'ємо з вітру сито та посадимо в нього козу, як заквокче,— розмріявся дід Опанас.—І виведе нам коза пар з десять волів, бо яйце величеньке. Дві пари волів ми собі залишимо, а вісім пар продамо та грунтів докупимо. І станемо панами на всю губу. Пошиємо собі сині

жупани, а бабі у волосся купимо на ярмарку стрічку, щоб була вона в нас, наче попівна...

З тим запрягли ми в соху козу та й погейкуємо, аби грунти орала. Коза в борозні товчеться, рогами землю копирсає — і ні з місця.

— Перекинуся на вовка,— кажу дідові,— та й поганяю козу. Поки баба снідати принесе — і виоремо, поки обід зварить — посіємо та й зійде, а до вечері зіжнемо та змолотимо, щоб завтра знову зорати...

Скнарість мене пойняла.

— Мо' б, не треба, внучку? — хмуриться дід Опанас.— Душу втеряти недовго, а спробуй потім знайти...

— Та,— відмахнувся,— з вашими думками не розбагатієш.

Перекинувся я на вовка, коза учула вовчий дух, метнулася з сохою по ниві, дід ледве встигає за нами. Я ж ще й підвиваю. Зорали поле, баба сніданок несе, коза з переляку кинулася бабі в ноги, баба упала, пшоняну кашу по ниві розсипала. Тільки б ждати, радіючи, поки зійде, а я назад у людину ніяк не можу перекинутися. А вже пси по селу валують, вовка почувши.

Підібгав я хвоста і чкурнув болотом у Страхолісся.

Дорога на небо

Сім літ блукав я по лісах, поки не злізла з мене вовча шкура і став я знову Гнатком Копитовичем. Чвалаю з лісу в Пакуль, видивляюся, де тут дідові хороми біліють. Аж стоїть край села над Ховлею та ж перехняблена, вітром підбита хатка, а на призьбі дід Опанас люльку розкурює, і не в синім жупані, як мріялося, а в синіх вилинялих щароварах, що в них я ще до Криму по сіль їздив. Біля ніг дідових

кубляться в піску його діти. Уже й дядько Кузьма народився, і дядько Павло, і дядько Василь, і дядько Данило, і дядько Андрій, і батько мій Грицько, і дядько Федір та тітка Наталка, і тітка Параска...

— Доброго дня, діду! Так і не розбагатіли?

— А я не розбагатів,— посмутнів дід Опанас.— Як ото орали ми з тобою наше поле та баба посіяла по зоранім пшоняну кашу, виросло просо, мов гай. Ну, думалося, оце вже нам талан. Усю осінь ми з бабою те просо язиками молотили. І намолотили повнісінький рукавчик від бабиної сорочки. Поклали на комині — радіємо. Давай, кажу бабі, тепера кота купимо, треба ж на хазяйство стягатися. Купили кота за сім грошів. А на комині та завелися миші, рукавчик з просом прогризли. Кіт мишей вчув, стрибнув на комин, мишей не впіймав, а рукавчик з просом на долівку скинув. Просо по долівці розсипалося, зозуляста курка його і склювала. Коза ж усе літо на яйці просиділа і вивела не волів, а лисицю. Лисиця зозулясту курку вхопила і майнула з хати. Ми — навздогінці за лисицею, не так курки шкода, як проса. А лисиця по панському полю бігла, до панського самолова втрапила, та й по ній. Вернулися ми ні з чим до хати, бачимо — як падав в комина рукавець, трохи проса в помийницю висипалося, там його зозуляста не догледіла. Пішов я по човен та весла. Весь день у помийниці човном плавав, волоком просо ловив. Наловив сім мішків гречаної каші, оце нею і живемо сім літ...

— Ось тато підростуть, женяться та я народжуся, отоді вже й розбагатіємо,— втішаю діда.

— Ні, онучку,— сумно одказує дід Опанас.— Багатітимете без мене. Хоч і стомив мене сей світ і шкур з мене надерли стілько, що трохи кістки не розсипаються, а ще б побув трохи з вами. Та приходив уночі янгол: бог кличе до себе метеликам крила розмальовувати. Але душу свою я залишу на землі, аби стерегла вас, поки на ноги зіпнетеся...

По дідових словах від нашого порога до самісінького неба простелився рівний, лискучий шлях. Підвівся дід Опанас з призьби, вклонився нам і почвалав тим шляхом все вище та вище. В кінці дороги біля небесної брами білокрилі янголи на нього чекали. Вже під брамою зняв шаровари і мені кинув.

— Візьми, Гнатку,— гукнув з неба.— Поки ще народишся, буде для тебе одежина. А я у бога за пазухою і без штанів не пропаду...

Упали дідові штани на берег Ховхлі, леліючи синьо, буцім клапоть небесного шатра.

А дід блиснув грішним тілом, і небо зачинилося.

Час народжень

Сіли ми родиною за стіл пом'янути діда Опанаса, аж економ приїздить:

— Наказали пан з тебе шкіру здерти. Так що приходь завтра на шкуродерню.

Подумав я: як без шкіри лишатися, піду ліпше у гайдамаки. І почвалав на берег Ховхлі дідові шаровари вдягати. Тільки ж були вже дідові шаровари завеликі для мене. Переліз я через рубець, ніби через вал, забрів крізь очкурню в шаровари, та й заблукав у них. Усю осінь та зиму аж до водохреща блукав між бганок, поки на матню набрів. Чую, піп на Ховхлі біля ополонки воду святить. Гукав я гукав, але ж хто мене із штанів учує?

Попрямцював я холошею, місяць чи й два ішов, нарешті забовванів день попереду. Тільки-но вибрався із шаровар, аж і Ховхля скресла. Підхопила весняна хвиля дідові шаровари, блиснули вони синню в повені й попливли за водою в Чорне море.

А я додому подибцяв.

Приходжу — батько гримає на мене:

— Де тебе лиха година носить? Народжуватися тобі час!

А він уже виріс, оженився на моїй матері й тепер мене чекає.

Радісно мені й тривожно стало: яким то я народжуся завтра?

Небилиця остання і найправдивіше

Вкотре — не знаю, але народився Гнатко Копитович таки в моєму рідному селі Пакулі роботящим і майстровитим колгоспним ковалем, а що кумедником та баляндрасником, то не було ще такого в світі і не знати, чи буде по Гнаткові.

Скільки й пам'ятаю себе в дитячі літа — сиджу під стіною Гнаткової кузні, роззявивши рота, а Гнатко, шкіряними міхами сопучи, сіє тими оповідками, тими небилицями, мов із бездонного мішка: слухати — не переслухаєш, дивуватись — не надивуєшся. Очамрієш, запаморочишся, голова обертом піде, та все швидше, наче колесо з гори; коли в'язи на шиї в тонюсенький мотузочок зів'ються, назад розкручується, і світ в інший бік кружеляє. Бувало, що й шпаки в роті гніздо складуть, поки Гнатка слухаєш, губи розвісивши, і сорока на голову хмизу намостить, і оси всі стільники зліплять — та хіба я зумію так правдиво і щиро, як Гнатко, про все те розказати?

Поїхав я з Пакуля — не стало для мене Гнаткових оповідок, самі згадки. Жив Гнатко тихо, сумирно, то й у листах про нього не допитаєшся: живе людина, не вмерла, тільки й того. Написали лишень, як довелося Гнаткові двічі переселятися. Найперше потурбувала його сільська громада, бо порішила в центрі Пакуля, де Гнаткове обійстя, колгоспний Будинок культури мурувати. Перенесли гуртом Гнаткову

хату, куди сам забажав — до самісінького річища Ховхлі, що за дідів-прадідів стала звичайним рівчаком, на дні якого тільки за великих дощів і блискотіли калюжі. А це на друге літо по Гнатковім переселенні десь у полях забили підземні джерела, заявилася раптом Ховхля на світ, повновода й стрімка, залила Гнатків город і вже об підмурівок хати полощеться. Постановило колгоспне правління трохи нижче Гнаткового городу загату насипати, щоб розводить дзеркальних коропів, а Гнатка переселити, куди він сам скаже.

І сказав Гнатко Копитович поставити його хату за селом, отам, де вітряки крилами вимахують у вітряні дні, на пагорбі: весь Пакуль з машинним двором та фермами, і Ховхля, і Оскрівка, і Коротулька, і Пакулька, і Жерело, і луги, і болото Замглай, перекопане торфодобувними комбайнами, і ліси — усе мов на долоні намальовано, а небо — над самісінькою головою, навшпиньки зіпнешся — рукою до зір дістанеш. А як ішов я по приїзді до Гнатка в гості, небо хмарне було, то подекуди й пригинатись доводилося, щоб об хмари головою не черкати.

Гнатко сидів на колоді під двором, онукові свистка вистругував — на пенсії людина. Голова сива, а з лиця і постаттю — буцім і літ, що збігли, не було.

— Як живеться, Гнатку Копитовичу? — питаю, поручкавшись.

— Та добре живеться. Як ще.

— На горі, мабуть, скнота без сусід?

— Мо', й була б скнота, якби не гості. А то відгавкуватись не встигаю — все летять та й летять.

— Звідки ж? — дивуюся.

— Та з космосу, звідки. Розтривожили їх. То з планет та зір різних, то з Місяця. Прилітали і з Сонця, але жаркі такі, що ну їх, трохи хати не спалили, ондечки вугол уже й тліти було почав, — Гнатко кивнув на причілок. Справді, ріжок темний, присмалений, наче вогнище під стіною. — А оце позавчора, жінка саме в печі розтопила,— шурх з комина на припічок, чорне, в сажі, на ворону схоже. Скоцюрблене геть, хай, кажу жінці, біля вогню полежить, відійде. Коли воно хвоста розпушує, а то не хвіст, а вже по-вашому, по-науковому — антена. І очі в нього — не очі, а ліхтарики, а замість ніг — дві ракети невеличкі, з веретено завдовжки. Стрекоче до мене по-нашому: "Прилетіли ми до тебе з Місяця, Гнатку Копитовичу, з тим, щоб ти летів до нас жити. Дамо тобі осібний кратер, сидітимеш сидьма та в поли золоті метеори ловитимеш, а життя в нас, на Місяці, може, чував у радіо, в шість разів і легше, і довше". І вже бачу, корабель їхній в кінці городу, де я вишеньки посадив, опускається. Я йому на те й кажу: "Ні, хлопче, не треба мені ані власного кратера, ані золотих метеорів, і нікуди я від своєї Ховхлі, від свого Жерела і Замглаю не полечу. Бо нема мені од них ріднішого у всьому вашому всесвіті". Пурхнуло воно назад у комин після тих моїх слів, і корабель знявся та розтанув, загубився в небі. А я оце сиджу собі та й думаю: "Помру, видать, скоро, літа уже такі підходять, та й знову не деінде, а на своїй землі народжуся".

Отакими словами дов'язав Гнатко Копитович свою останню небилицю.

*** *** ***